

С.В. ПАЛАМАРЧУК

УДК 94:911.3 (477.74) «14/16» (043.5)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІСТА МЕЖИРІЧЧЯ ДУНАЮ ТА ДНІСТРА: ВИНИКНЕННЯ І ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ

Аналізується проблема датування міст межиріччя Дунаю і Дністра; виявлено розбіжність між офіційним датуванням і науковими даними, відсутність чіткого визначення понять урбаністики в науковій та громадській практиці.

Ключові слова: Бессарабія, Буджак, урбаністика, датування населених пунктів, прикордоння.

Анализируется проблема датировки городов междуречья Дуная и Днестра; вскрыто расхождение между официальной датировкой и научными данными, отсутствие четкого определения понятий урбаністики в научной и общественной практике.

Ключевые слова: Бессарабия, Буджак, урбаністика, датировка населенных пунктов, пограничье.

Analyzed the problem of dating the territory between the Danube and the Dniester river, found discrepancies of the official dating and scientific data, the lack of clear definitions of urbanism in the scientific and public practice.

Keywords: Bessarabia, Budzhak, Urban dating, Frontier.

Заселення території межиріччя Дунаю і Дністра, в певному сенсі відособленої, у всі часи, починаючи з кам'яного століття, відрізнялося складними переплетеннями різновекторних культурних дій. Антична цивілізація породила п'ять перше місто – Тиру, а епоха Середньовіччя стала відправною точкою виникнення і відліку історії нових міст у краї, які існують понині. Тепер ця територія входить до складу Одеської області і, в геополітичному плані, включена в Європійський Нижній Дунай.

Міста краю розділили долю історичної прикордонної області, складну в кросс-історичному діапазоні. Головним чином вона відмічена чинником кордону цивілізаційного характеру (Захід – Схід, європейці – тюрки, християнство – іслам). При вивченні питання виникнення в ній міст в першу чергу звертає на себе увагу тяглість цієї осі як станового хребта їх розвитку.

Сьогодні проблеми урбогенезу привертають увагу не лише фахівців-

істориків, але і краєзнавців, аматорів історії, думка яких в цьому питанні часто-густо переважає над суто науковими дослідженнями. Прикладом тому служать загальноприйняті і офіційно підтвержені на державному рівні дати заснування різних міст, що далеко не завжди мають відношення до науки. Чи є проблемою саме по собі подібний стан речей? Мабуть, так, інакше чому тоді покликана служити історична наука, як ні формуванню історичної свідомості суспільства? (Чи вона - сама по собі, а суспільство - саме по собі?).

Поле для дослідження цієї проблеми послужила південно-західна околиця сучасної української держави з досить складною історією – межиріччя Дунаю і Дністра. Потрапивши на зорі цивілізації в орбіту античного світу, воно відмічене пам'ятниками, як письмовими, так і археологічними, різних племен і народів. Край входив до складу декількох імперій (частково – Римської і Візантійської, повністю –

Османської, Російської, СРСР) і державних (у тому числі прото-) утворень: Великої Скіфії, Європейської Сарматії, об'єднань вестготського, гунського, склавинського. Пізніше ця територія потрапила до складу Першого і в деякій частині Другого Болгарських царатів, Улусу Джучи з його дериватом – улусом Ногая, потім, частково належала Молдавії і Кримському ханату. З другої чверті XVI ст. історична область, що сформувалася тут у складі Румелійської провінції Османської імперії дістала назву Бессарабія.

Старовинні міста цього краю: Кілія, Білгород-Дністровський (Аккерман), Ізмаїл, Рені – неодноразово згадуються в різних джерелах, проте рівень достовірності цих згадок також різний. Аматори ж, як правило, вибирають найбільш симпатичну їм версію і проштовхують її у міру можливостей. В результаті, ми маємо “найдревніше місто в Україні – Кілію”, в основі якого вказана давньогрецька Ахіллея, датована VII ст. до н.е., і це – згідно Постанови Кабміну (2001 р.). Причому ця Ахіллея в іншій версії пов'язана вже з Олександром Македонським, який, виявляється, заснував її в 335 р. до н.е.; також є староруська дата заснування – 862 р., і, нарешті, – середина XIII ст. як результат діянь Данила Галицького. Дуже наочний приклад. Не згаданий тільки істинний засновник граду Кілії на лівому березі дунайської дельти, що побудував в XV ст. Фортецю, молдавській господар Штефан Великий.

Реальніші дати прийняті для Білгорода-Дністровського. Завдяки більш ніж столітньому археологічному вивченню культурних відкладень, що збереглися, середньовічної фортеці, численним науковим публікаціям, склалася найбільш адекватна історична картина. Але щодо цього міста все ж слід розрізняти тривалий період життя античної Тіри, до якої примикає пізньоантичний і ранньосередньовічний періоди, і власне історію Білгорода, а вірніше спочатку Аккермана, яка починається після значної перерви – майже 700 років. За офіційною хронологією місто вже відмітило

2500-річчя з урахуванням заснування його мілетянами у кінці VI ст. до н.е. На громадському рівні активно постулюються ідеї про життя слов'янського Білгорода епохи Київської Русі або Галицько-Волинського князівства. Проте на сьогодні немає достатньо наукових даних, щоб вони проливали світло на історію Білгорода в VII – на початку XIII ст. [26, с. 185]. Таким чином, античне місто Тиру і його ранньовізантійський спадкоємець Турис, що згадки про нього закінчуються VI ст. [14, с. 169], залишаються поза полем нашої уваги, зважаючи на подальший хіатус в місцевій традиції містоутворення.

Що ж до Ізмаїла, то питання про дату його заснування було поставлене не так давно. Офіційно прийнятою датою вважається кінець XVI ст. Молдавський історик І. Кіртоаге встановив першу згадку назви міста у податковому османському реєстрі 1542 р. півтора десятка років тому [22, с. 178]. Додаткові дослідження, що були проведені автором статті, знайшли відображення у ряді наукових публікацій [9; 10], а також популярних статей у місцевій пресі. Проте змін в громадському уявленні не послідувало. Міська влада, в чюю компетенцію входить клопотання про уточнення дати заснування міста, строго дотримується Постанови – кінець XVI ст., незважаючи на нові відкриття.

Так, в останньому рішенні міськвиконкому 2008 р. з цього питання вказані три дати: 1542, 1560, і 1590 рр.(?) як найбільш ранні згадки назви Ізмаїл. Й обрана остання – дата смерті євнуха Мехмед-аги, під чим керівництвом зводилися перші укріплення міста в 1588-1589 рр. [27, с. 185-186]. Вочевидь як найбільш близька до наявної в постанові дати, а інші, як не співпадаючі з вказаною в Списку історичних населених місць України, проігноровані.

В місцевих виданнях наполегливо публікуються легендарні варіанти заснування міста, починаючи із давньогрецької Антіфілі. (Поселення Антіфілово автором V ст. Псевдо-Арріаном вказано на морському березі між гирлами Дунаю і Дністра, і це – єдине першоджерело).

А потім, римського міста Сморніса, про який взагалі не зустрічено інформації в жодному джерелі раніше середини XIX ст. у К. Стаматі. Також поширені версії про слов'янський або молдавський Сміл в залежності від національних вподобань автора, незважаючи на повну відсутність письмових або археологічних джерел з цього приводу. Часто автори подібних версій посилаються на популярну літературу XIX ст., де назви міст і їх датування опубліковані в уявленні авторів, що зазвичай не були істориками. Так, в останній науковій публікації, присвяченій окремим аспектам історії Ізмаїла (2009), автор (д.і.н.) приводить дату першої згадки міста в 1529 р., витягнувши її з популярної публікації 1912 р., де вона приведена без будь-яких обґрунтувань [16, с. 243], проте на румунській мові. І тим самим вносить чергове сум'яття в картину історичного процесу в краї. Насправді, давно відомо, що документ (проект договору Молдавії і Порти), в якому ця дата приведена, - пізній фальсифікат [2, с. 80]. Більше того існує реальний документ – османський реєстр населених пунктів 1529 р., в якому назва Ізмаїл якраз відсутня [3, с. 85].

Не менш різноманітні дати заснування і інтерпретації назв міста Рені. На місцевому рівні в основі фігурує і давньогрецьке місто Ерієні V ст. до н.е. (до речі, ця версія запропонована академіком А. Доватуром), і гето-дакійська Тамасідава IV – II вв. до н.е., і римське походження від “рен” - арена. Якщо респондент за романську версію, то вказує, що поселення засноване до приходу слов'ян, а якщо за слов'янську, то – від слов'янського рень – пристань, і так далі. Пристань дійсно була, можливо, вже в другій половині 15 ст. і належала Молдавії, офіційною мовою якої була слов'янська, як вважають фахівці, варіант середньоболгарської. Офіційною ж датою чогось визнаний 1548 р.

Між тим історія вивчення міст межиріччя Дунаю і Дністра має більш ніж столітню наукову традицію, закладену румунським істориком Н. Йоргой і його послідовниками [25; 20; 24]. Особлива увага ними приділена Кілії і Білгороду. Останнім часом з'явилися

нові роботи молдавських і російських істориків, які присвячені раннім етапам історії цих міст [21, 23; 4; 5; 13]. У цей же період проблеми урбогенеза в краї також привертали увагу в українській історіографії [8-10]. На сучасному рівні знань видається наступне.

Процес містоутворення, що бурхливо протікав в Європі в епоху пізнього середньовіччя, не обійшов стороною і межиріччя Дунаю і Дністра. Природно-географічні умови краю сприяли виникненню міст на берегах великих водних артерій. Проте історико-політична ситуація в краї другої половини першого тисячоліття була обумовлена спочатку Великим переселенням народів і пов'язаною з ним нестабільністю, а потім - пануванням кочової і напівкочової культури степового тюркського населення, яке не мало традицій містобудування. І тільки в другій половині XIII – XIV ст., в епоху Чингізидів, коли західна частина їхньої величезної імперії являла собою Улус Джучи, загальний підйом економіки проявився в розвитку багатоетнічних міст як ремісничо-торгових осередків і пунктів міжнародної торгівлі. У цей період виникли, за вдалим виразом М.С. Грушевського, “вогнища полудневої торгівлі” - причорноморські міста Кілія і Аккерман (Білгород).

Кілія як історичний феномен представляє дещо ускладнений приклад урбогенеза. На початку це – населений пункт на острові в дельті Дунаю, що уперше згадуваний як патріарше володіння в актах Константинопольської патріархії 1318-1322 рр. Є підстави вважати, що замок тут міг бути заснований ромеями в період в XI – XIII ст. [8, с. 143; 10, с. 105]. У 1360-1361 рр. Кілія (або її генуезька частина – факторія чи фондако) відносилася до Офіції Газарії (Генуезьке управління Газарії з центром у Кафі, Крим) і слугувала перевалочним пунктом на торговому шляху. Яким чином факторія поєднувалася з патріаршими володіннями не відомо, але в джерелах замок іноді вважається генуезьким. Незабаром на Кілію були здійснені напади добруджинського деспота Добротича і його сина, що воювали з

генуезцями аж до 1387 р. [17, с. 236]. Подальша доля замку аж до початку наступного століття маловідома. Вочевидь, наприкінці XIV – початку XV ст. Кілія залишалася візантійським володінням. Сучасники називали острівне місто замком або градом. Замок “Тілі” в якості візантійського відмічений в 1427 р. І. Шильтбергером [18, § 60]. Приблизно тоді ж воно перейшло під юрисдикцію молдавського господаря. Кілія знаходилася у складі Молдавії до жовтня 1448 р., коли господар Петро II передав її угорському правителю Яношу Хуняді, представники якого управляли нею до 1465 р.

У молдавській хроніці про Стефана Великого йдеться про невдалу облогу Кілії в 1462 р., але при наступній спробі 1465 р. її ворота були відчинені без опіру. Стефан, оволодівши старим острівним замком, наказав його зруйнувати.

Історія з Кілією – випадок особливий, але зовсім не унікальний, коли населений пункт продовжує розвиток на суміжній території. Молдавське поселення на лівому березі Кілійського гирла (так північний рукав Дунаю називається вже з XI ст.) виникло до спорудження стефанової фортеці і швидше за все після періоду угорського володіння. Спорудження Стефаном III фортеці на лівому березі Дунаю в 1479 р. [1, с. 148] і утворення міста Кілі Нова, мало надзвичайне значення для Молдавії, оскільки з’явилася реальна можливість об’єднання усєї території межиріччя Дністра і Дунаю у рамках молдавської держави. Проте зовнішньополітичні обставини не сприяли Молдавії. Османська імперія за допомогою волоського війська Влада Монаха – султанського васала – захопила Кілію в липні 1484 р.

Перейшовши до нових власників, місто зберегло колишнє ім’я Кілі Нова, до якого був доданий тюркський варіант – Сні Кілі. Відновлена на острові стара Кілія стала місцем митного огляду і базою військових кораблів. Так в османський період утворилося дві Кілії: Кілі Нова або Сні Кілі на лівому березі Дунаю на основі молдавської фортеці і Кілі Стара або

Ескі-Кілі в дельті на основі зруйнованого генуезького (чи візантійського) замку.

На початку XX ст. була опублікована версія, що “свою власну Кілію, яку не слід змішувати з острівною”, мав молдавський господар Олександр Добрий. Також є припущення про існування молдавського поселення на лівому березі Дунаю в першій половині XV ст., і що це його укріплення пізніше добудував Стефан III [11, с. 54]. Але під цим припущенням немає ні історичних документальних, ні археологічних підтверджень. Та і сама ситуація для заснування значного поселення в той період маловірогідна.

Білгород в гирлі Дністра, згідно з письмовими джерелами під татарською назвою Акджа-Керман або Аккерман, що згадується арабськими авторами першої третини XIV ст., був відомим ординським татарським містом вже у кінці XIII ст., що підтвердили археологічні розкопки [6, с. 4-6]. Можна припускати виникнення тут на старих розвалинах в XI – XII ст. візантійського поселення або укріплення, але їхніх достовірних залишків доки не знайдено. Неоднозначно трактується приналежність цитаделі, а можливо, спочатку одного донжона – чи то генуезька, чи то молдавська, а то і зовсім турецька – перебудов було багато, і початковий вигляд фортеці важко уявити.

Згідно з новими даними археологічних розкопок у співвідношенні з інформацією письмових джерел, Аккерман (у слов’янській традиції – Білгород) був заснований в золотоординський період, приблизно в середині XIII ст. [22, с. 21]. У другому десятилітті XIV ст. Аккерман деякий час був підпорядкований владі Другого Болгарського царату, потім з 1321 р. татари його собі повернули і правили тут приблизно до 80-х рр. того ж століття [13, с. 175]. Коли ординці втратили свої позиції в регіоні, вони відійшли переважно на схід за Дністер, а частиною на південний захід в Добруджу. У покинутому ними Аккермані, який відтоді згідно з офіційною мовою Молдавського воєводства стали називати Білгород, відомий його

правитель – “вітязь Костя-волошанін”. З 1382 р. він володів цим містом і південно-східною приморською частиною краю, званою Параталасія (помор’я, надмор’я). Ймовірно, саме Костя почав будівництво білгородської фортеці в правління Юги-воєводи в останні роки XIV ст. Нещодавно висловлено припущення, що цитадель з’явилася раніше 1395 р., а зовнішній пояс кам’яних укріплень – пізніше [19, с. 192].

У відомому “Списку руських міст далеких і ближніх”, що був складений митрополитом Кіприаном 1394 р., серед болгарських і волоських міст вказаний “На усть Дністра над морем Білгород” [7, с. 475]. Волоським, тобто в даному випадку молдавським він залишався до того часу, поки Османська імперія за допомогою кінноти кримського хана Менглі-Гірея узяла його штурмом в серпні 1484 р.

В XV ст. в пониззях Дунаю був відомий і інший Білгород – на Дунаї. Візантійський історик Лаонікій Халкокондила, згадуючи Чорну Богданію (Молдавію), відмічає “Білгород з прикордонними доками на березі Істру”. Він же позначений на європейській географічній карті Герарда Меркатора середини XVI ст. [10, с. 104-105]. До цього слід додати топонімію, яка досі збереглася в цьому місці і включає такі назви як Білгородське гирло, Білгородський острів та ін. Чи був цей Білгород в районі сучасного міста Вілково або с. Приморське (Жебриян) встановити не вдалося, оскільки дельта росте рік від року. На портоланах XIV ст. приблизно в цьому місці відома генуезька (?) фортеця Лакастро. Час виникнення і зникнення дунайського Білгорода невідомі.

Рен або Рень (сучасне Рені). Контекстуально пристань Рен на Дунаї, біля місця впадіння в нього р. Прут, виникла ще в XV ст. разом з молдавським селищем. І швидше за все, це сталося після 1484 р., коли Молдавія втратила важливий дунайський порт Кілю Нову, і країні була потрібна на Дунаї нова пристань, де вантажилися б судна і була вама. Достовірно населений пункт Рен відомий в першій половині XVI ст. Уперше

його зустрічаємо на карті Молдавії, випущеної в 1541 р. Вона була складена Г. Рейхерсторфом, який відвідав Молдавію двічі в 1527 і в 1535 рр. і у супроводі самого господаря вчинив по ній подорож. Вже тоді Рен був йому відомий. Згадка про “місто Рен” також міститься в листі палатинуса Белзенського і Галицького, капітана Ніколоаса Сенявського від 24 серпня 1551 р. [25, с. 330]. (Сучасна транскрипція “Рені” - це спотворене Рен з м’яким закінченням; м’який знак в румунському передається в як “і”. У історичній латинській картографії писали Ren, а румуни вимовляють Рень, м’яко). Формально дунайська пристань і невелике містечко при ній до 1621 р. належали молдавському господарю. Але турецький варіант назви – Томарова або, як вказував Н. Йорга [25, с. 410] у низці джерел фігурує вже в останній чверті XVI ст.

Після анексії турками молдавської пристані Томарова або Тимарова відноситься як нахіє до округи турецької фортеці Ісакча, що розташована на правому березі Дунаю, а в 60-е рр. XVII ст. була передана в підпорядкування Ізмаїлу як вакф того ж ордену дервішів, якому належав Ізмаїл. У XVIII ст. Рен називають селищем.

Ізмаїл. Населений пункт без назви вперше приблизно на місці нинішнього міста Ізмаїла відмічений спеціальною позначкою на карті Фра Мауро 1459 р. Тобто в молдавський період (чи в угорський 1448-1465 рр.) тут знаходився якийсь населений пункт, можливо, пов’язаний з кілійською округою. Певною мірою про це свідчить вступна фраза в описі Ізмаїла в “Сейахат-наме” Евлія Челебі під 1657 р. (106), де іменитий автор вказує, що місто це – “творіння Салсала”, що було завойоване капуданом султана Баязида Ісмаїлом, і тому так названий, а нинішній правитель – ставленик головного євнуха. Пехливан (герой, багатир) Салсал також заснував фортецю Богаз-конман (108). З героєм Салсалом якоюсь мірою можна зіставити господаря Олександра Доброго (1400-1432 рр.). Молдавське селище при переправі через Кілійське гирло Дунаю на

острів, вочевидь було невелике, ні назви, ні матеріальних решток від нього не знайдено. Форма назви Сміл, яка часто використовується для підтвердження молдавського походження, в ті часи була поширеним скороченням від Ісмаїл. Саме так було названо турецьке селище, що виникло, на наш погляд, півстоліття опісля взяття Кілії і Білгорода. І за суттю Сміл і Ісмаїл – це одне ім'я. Через “з” назву міста Ізмаїл почали писати мало не в кінці XIX ст.

Ізмаїл був заснований незабаром після молдавської кампанії Сулеймана Великого 1538 р. Як вже йшлося, перша згадка нового поселення міститься в реєстрі 1542 р., потім “нове село” з переправою Ізмаїл згадується в 1560 р. [22, с. 178] і як укріплений об'єкт – в 1588-1589 рр. [27, с. 186]. Дата 1590 р. (листопад) - ретроспективна, вона міститься в турецькій хроніці Мустафи Селянікі XVII ст. як дата смерті євнуха Мехмед-аги, який створив містечко Ізмаїл [3, с. 47].

Середньовічні міста краю були породжені “річками – дорогами божими”, як їх тоді іменували, і чинником міжнародної торгівлі. На сиву давнину однаково можуть претендувати Кілія на Дунаї і Білгород на Дністрі. Обоє розташовані в гирлах великих річок неподалік від виходу в Чорне море і виникли в період розвиненого Середньовіччя. У молдавську епоху їх розвиток відбувався у фарватері європейської цивілізації, зі значним середземноморським компонентом. В османську добу міста краю придбали яскравий східно-середземноморський вигляд, тяжіючи до мусульманського сходу. Османський період історії краю, відлік якому був покладений в липні-серпні 1484 р., виявився найбільш тривалим, аж до 1810 р., коли влада фактично, а з 1812 р. і формально перейшла до адміністрації Російської імперії.

Формування територіально-адміністративних структур краю після військової кампанії Сулеймана 1538 р. і перетворень, що послідували, сприяли виникненню в другій чверті XVI ст. історико-географічної області Бессарабія. З посиленням тюркського впливу поступово увійшла до

вживання і інша назва краю – Буджак, зафіксована в картографії і письмових джерелах з початку 17 ст.

Вивчення ранньої історії середньовічних міст в пониззях річок Дунаю і Дністра виявило, що походження і початковий розвиток Кілії і Білгорода були мало взаємопов'язані; ці різні центри обмежувалися головним чином звичайними торговельними контактами і не утворювали системи. У пізні середньовіччя в межиріччі Дунаю і Дністра відомо три значні міста: Аккерман (Білгород), Кілія Нова й Ізмаїл. Усі вони мають різний вік: Аккерману (Білгороду) понад 700 років, Кілії лівобережної приблизно 550 років, але оскільки вона була дочірнім пунктом старої Кілії на острові в дельті, то разом їх вік може складати близько 800 років; Ізмаїлу близько 470 років; Рені – понад 500.

З містами краю пов'язані численні селища і степові укріплення, що контролювали торгові (військові) шляхи. Це історично відомі і понині існуючі Татарбунар(и), Картал (Орловка), Тобак (Табакі), Юргеч – Яник-Хісар (Паланка). Рідкісним виключенням була в певний період Кілія в дунайській дельті, яка не мала своєї сільської округи. Численні татарські, турецькі і волошські селища в XVI-XVII ст. відомі по берегах озер Ялпуг, Катлабух і Китай, а також вище Аккермана по Дністру.

Отже, безперервна історія міст межиріччя Дунаю і Дністра фіксується з часу Середньовіччя, коли вони виникли в абсолютно різних ситуаціях. Кілія в дунайській дельті з'явилася як візантійський форпост – імовірно, в XI ст.; у XIV ст. відома як “град Келія (Челіє)”; на лівому березі – в другій половині XV ст. як молдавське поселення, з побудовою в 1479 г фортеці стала містом. Аккерман (Білгород) на Дністрі, судячи з усього, заснований ординцями в другій половині XIII ст., і на початку XIV ст. це невеличке, але добре відоме купцям портове містечко. Турецький Ізмаїл як населений пункт виник близько 1540 р., і не пройшло і півстоліття, як з появою укріплень став містечком. Рені з'явився як молдавська

пристань на Дунаї з втратою Кілії в 1484 р.; перша згадка відноситься до 1527 або 1535 р.

Досвід визначення часу створення цих міст показав, що прийняті офіційно дати, а також популярні хронологічні версії і інтерпретації їх назв, як правило, мають легендарне обґрунтування, що не відповідає історичним реаліям і призводить до спотворення їх історичного значення.

Бібліографічні посилання

1. Бырня П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.). – Кишинев: Штиинца, 1984. – 206 с.
2. Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 72 – 82.
3. Киртоагэ И.Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484 – 1595). – Кишинев: Штиинца, 1992. – 108 с.
4. Коновалова И.Г. К вопросу о ранней истории Белгорода и Килии // ДГТ Восточной Европы за 1991 г. – М.: Наука, 1994. – С. 23 – 47.
5. Коновалова И.Г. Перхавко В.Д. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М. «Памятники исторической мысли». – 2000. – 272 с.
6. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (кон. XIII – XIV вв.). – К.: Наукова думка, 1986. – 128 с.
7. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Под ред. А.Н. Насонова. – М.-Л., 1952. – С. 475.
8. Паламарчук С.В. Середньовічна Кілія: політичні реалії та міська інфраструктура // ЗІФ ОНУ. – Вип. 10. – Одеса, 2000. – С. 142 – 147.
9. Паламарчук С.В. Начальные этапы городской истории Измаила // Stratum plus. – Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест: ВАШ, 2000. – № 5. – С. 452 – 458.
10. Паламарчук С.В. Забытая земля: историческая область Бессарабия. – Одесса, Астропринт, 2008. – 288 с.
11. Полевой Л.Л. Деревянное и каменное гражданское строительство в городах Молдавии в XIV – первой половине XVII в. // Этнография и искусство Молдавии. – Кишинев, 1972. – С. 48–67.
12. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии. XIII – XV вв. Кишинев: Штиинца, 1979. – 202 с.
13. Руссев Н.Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII – XIV вв. – Кишинев: ВАШ, 1999. – 240 с.
14. Самойлова Т.Л. История изучения античной Тиры и средневекового Белгорода // Tyras – Cetatea Albă – Belhorod-Dniestrovskij. I. – Srgurturi 1996-1999. Bucuresi, 2002. С. 13-24.
15. Самойлова Т.Л. К вопросу о прекращении жизни античной Тиры // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. Материалы полевого семинара. – Тирасполь, 2002. – С. 168-173.
16. Сапожников И.В. Здание мечеть пророка Мухаммеда в Измаиле: новые факты и интерпретации. // Материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – Вып. 9. – Одесса, 2009. – С. 243-268.
17. Тодорова Е. Вичина, Килия и Ликостомо / Български средновековни градове и крепости. – Т. 1. – Варна, 1981. – С. 217 – 243.
18. Шильбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год / Пер. со старонемецкого Ф.К. Бруна. – Баку: ЭИМ, 1984. – 86 с.
19. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. – ARC, 2001. – 238 с.
20. Brtitanu G.I. Recherches sur Vicina et Cetatea Alba / Contributions a l'histoire de la domination Byzantine et tatares et du commerce genius sur le littoral roumain de la Mer Noir. – Cluj, 1935. – 36 p.
21. Chirtoagr I. Din istorie Chilieii la sec. XIV – XV-lea // Revista de istorie a Moldovei. – Chieinru, 1995. – Nr. 4. – P. 44 – 49.
22. Chirtoagr I. Cetatea Smil (Ismail). // Destin romnesc. Revista de istorie ei cultur. – Chieinau-Bucurecti. 1995. – P. 174-191.
23. Chirtoagr I. Din istoria Moldovei de sud-est pona on anii '30 al sec. al XIX-lea. – Chieinru: Editura Museum, 1999. – 224 p.
24. Diaconu P. «Kilia et Licostomo», un faux problème de géographie historique // Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia. – Т. II. – 1995/96. – Roma – Paris, 1996. – P. 235 – 263.
25. Iorga N. Studii istorice asupra Chilieii ei Cetarii Albe. Apendice. – Bucureszi, 1899. – P. 270 – 354.
26. Spinei V. Comerioul ei geneza din sud-estul Moldovei (secolele XIII-XIV) // Analele Brilei – Serie Noua. – Brila, 1993. – I(1). – P. 185.
27. The Encyclopedia of Islam. New edition. – V. 4. – Leiden, 1978. – P.185-186.

